

## ПРОБЛЕМНЕ НАВЧАННЯ ЯК МЕТОД АКТИВІЗАЦІЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

### PROBLEM LEARNING AS A METHOD OF ACTIVATING COGNITIVE ACTIVITY OF PUPILS IN UKRAINIAN LANGUAGE LESSONS

У статті зазначено, що сучасна школа має бути орієнтована на використання ефективних педагогічних технологій, з допомогою яких не просто поповнювалися би знання й уміння учнів, а й розвивалися такі їх якості, як пізнавальна активність, самостійність, вміння творчо розв'язувати навчальні й практичні завдання, вправи, вироблялися б вміння практичного і творчого застосування здобутих знань. Отже, є потреба не лише в оновленні змісту мовної освіти, а й у визначенні нових підходів до організації навчального процесу.

Закцентовано увагу на значенні проблемного навчання у розвитку мислення учнів і досягнення кращих результатів під час засвоєння теоретичного матеріалу на уроках української мови. Визначено основні умови ефективного проблемного навчання: мотивація учнів, значимість проблемних ситуацій для учнів, діалогічне спілкування під час розв'язання проблемних завдань. Показано основні етапи технології проведення уроку, з використанням проблемних ситуацій. Запропоновано методику створення проблемних ситуацій: з'ясування протиріч, аналіз протилежних поглядів на проблемну ситуацію, зіставлення фактів, розгляд проблеми з різних поглядів, узагальнення, конкретизація фактів та ін. Особлива увага під час використання елементів проблемного навчання належить різним видам комунікації, зокрема внутрішньому діалогу учнів у ході засвоєння теоретичного матеріалу, а також спілкуванню вчителя й учнів безпосередньо у практичній діяльності. У статті йдеться й про те, що використання елементів проблемного навчання дають змогу учням закладів загальної середньої освіти не лише глибше пізнати закони мови, а й привчитися працювати з науково-популярною літературою з мовознавства, зі словниками різних типів, удосконалювати рівень свого усного й писемного мовлення. Зроблено висновок про ефективність застосування елементів проблемного навчання під час вивчення української мови у закладах загальної середньої освіти.

**Ключові слова:** проблемне навчання, активізація пізнавальної діяльності, заклади загальної середньої освіти, урок української мови.

The article states that the modern school should be focused on the use of effective pedagogical technologies, which would not only replenish students' knowledge and skills, but also develop their qualities such as cognitive activity, independence, ability to creatively solve educational and practical problems, exercises, skills of practical and creative application of the acquired knowledge would be developed. Thus, there is a need not only to update the content of language education, but also to identify new approaches to the organization of the educational process.

The article identifies the necessary conditions for the use of elements and situations of problem-based learning in the teaching of the Ukrainian language in general secondary education. Emphasis is placed on the importance of problem-based learning in the development of pupils' thinking and achieving better results during the assimilation of theoretical material in Ukrainian language lessons. The basic conditions of effective problem-based learning are determined: motivation of pupils, the importance of problem situations for pupils, dialogical communication in solving problem tasks. The main stages of the technology of the lesson are shown, using problem situations. The method of creating problem situations is proposed: clarification of contradictions, analysis of opposing views on the problem situation, comparison of facts, consideration of the problem from different points of view, generalization, concretization of facts, etc. Particular attention when using the elements of problem-based learning is paid to various types of communication, including internal dialogue of students during the assimilation of theoretical material, as well as communication between teacher and students directly in practice. The article also says that the use of elements of problem-based learning allows students of general secondary education not only to learn more about the laws of language, but also to learn to work with popular science literature on linguistics, dictionaries of various types, improve their oral and written speech. It was concluded the effectiveness of the use of elements of problem-based learning in the study of the Ukrainian language in general secondary education.

**Key words:** problem-based learning, activation of cognitive activity, institutions of general secondary education, Ukrainian language lesson.

УДК 373.5.016:811.161.2 (075)  
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2022/44/2.32>

**Левченко Т.М.,**  
докт. філол. наук,  
доцент кафедри української лінгвістики  
та методики навчання  
Університету Григорія Сковороди  
в Переяславі

**Чубань Т.В.,**  
канд. філол. наук,  
доцент кафедри української лінгвістики  
та методики навчання  
Університету Григорія Сковороди  
в Переяславі

#### Постановка проблеми в загальному вигляді.

Одне з актуальних завдань сучасних закладів загальної середньої освіти – пошук оптимальних шляхів зацікавлення учнів навчанням, підвищення їхньої розумової активності, спонукання до творчості, виховання учня як життєво й соціально компетентної особистості, здатної здійснювати самостійний вибір і приймати відповідальні рішення в різноманітних життєвих ситуаціях, вироблення вмінь практичного і творчого застосування здобутих знань. Це означає, що вчитель має орієнтуватися на використання таких педагогічних технологій, за допомогою яких не просто поповнювалися б

знання й уміння з навчального предмета, а й розвивалися такі якості учня, як пізнавальна активність, самостійність, вміння творчо виконувати завдання. Пізнавальна активність на рівні структурної одиниці спрямованості особистості свідчить про те, що учень охоче засвоює ту чи ту інформацію, більше того – має міцно сформовану потребу в якісній пізнавальній діяльності, сильні та стійкі мотиви цієї діяльності.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Аналіз останніх досліджень засвідчує, що питання проблемного навчання у закладах загальної середньої освіти набули актуальності в сучасній

педагогіці. Вагомими для становлення теорії і практики проблемного навчання були праці лінгводидактів М. Баранова, О. Біляєва, Н. Голуб, Є. Голобородько, С. Карамана, Л. Мамчур, М. Матюшкіна, М. Махмутова, С. Омельчука, Л. Скуратівського, М. Пентиліюк та ін. Більшість дидактів розглядали проблемне навчання як створення ситуацій інтелектуальних труднощів, адже саме вони викликають активну діяльність, спрямовану на отримання нових знань, умінь і навичок.

**Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми.** Незважаючи на багатоаспектність досліджень про поняття «проблемне навчання», питання активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках української мови методами проблемного навчання залишається актуальним. Отже, виникає необхідність у розробці ефективних аспектів впровадження елементів проблемного навчання на уроках української мови.

**Мета статті.** Проаналізувати аспекти активізації пізнавальної діяльності через використання проблемного навчання на уроках української мови та запропонувати шляхи їх вирішення.

**Виклад основного матеріалу.** Увага щодо вивчення навчальних дисциплін сфокусована на самому процесі пізнання, ефективність якого повністю залежить від пізнавальної активності учнів. Успішність досягнення цієї мети залежить не тільки від того, що засвоюється (зміст навчання), а й від того, як засвоюється: індивідуально чи колективно, в умовах авторитарного стилю викладання чи демократичного, з опорою на увагу, сприйняття, пам'ять чи весь особистісний потенціал учня, за допомогою репродуктивних чи активних методів навчання. Традиційна модель освітнього процесу, як показують результати психолого-педагогічних досліджень, не дозволяє повною мірою сформувати в учнів уміння і потребу критично мислити, сприймати й аналізувати інформацію, ефективно вирішувати нові завдання, що виникають у сфері навчання та повсякденному житті.

А. О. Вербицький свого часу наголошував, що найбільш характерним напрямом підвищення ефективності навчання є створення таких психолого-педагогічних умов, в яких учень може зайняти активну особистісну позицію і більшою мірою розкритися як суб'єкт навчальної діяльності [1, с. 6]. У ході навчання необхідно проводити систематичну роботу з учнями щодо розвитку пізнавальної активності в межах особистісно орієнтованого навчання. Адже пізнавальна активність повинна відображати стан учня, який прагне знань, перебуває в дослідницькому пошуку, розвиває свої пізнавальні інтереси. Навчальна інформація найактивніше сприймається тоді, коли виникає потреба у її сприйнятті. Один і той же зміст предмета, що вивчається однаковою мірою складності, в тому самому обсязі може засвоюватися по-різному,

залежно від способу його подачі, мотивів сприйняття та інтересу учнів.

В останні десятиліття значно поживалося навчання, що є об'єктивним засобом, саме воно й допомагає здійснювати та активізувати пізнавальну діяльність у процесі навчання. Насамперед маємо на увазі нетрадиційні форми, методи та засоби навчання. До них відносимо: проблемні мінілекції, семінари-дискусії, розбір конкретних професійних та життєвих ситуацій, ділові та рольові ігри, а також різноманітні форми науково-дослідної роботи учнів. Активні методи навчання – це способи активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів, які спонукають їх до процесу мислення як діяльності та практичної роботи у ході оволодіння новим навчальним матеріалом.

Зупинимося на одному з таких активних методів як проблемне навчання, адже воно здатне активізувати діяльність учнів, сформувати у них позитивну навчальну мотивацію.

Проблемну ситуацію в навчанні психологи розглядають як стимул пізнавальної потреби учня, і як важливий чинник загального розвитку особистості, адже вирішення будь-якої проблемної ситуації призводить не тільки до оволодіння новими знаннями і діями, воно складає мікроетап у розвитку особистості [4, с. 243].

Саме оцінно-орієнтаційна діяльність учнів, яка передбачає не запам'ятовування готових істин, а роздуми, аналіз, самостійне розв'язання різноманітних проблемних ситуацій, є вирішальним чинником у формуванні критичного мислення. Проблемна ситуація викликає певний психічний стан учня й допомагає йому усвідомити суперечність між необхідністю виконувати завдання і неможливістю зробити це з тими знаннями, які він має. Усвідомлення цієї суперечності й пробуджує потребу пошуку нових знань.

У теорії та практиці навчання української мови на сьогодні існує велика кількість різноманітних концепцій, теорій, підходів до навчання, що ґрунтуються на тих чи тих освітніх цілях, особливостях передачі або засвоєння знань і розвитку особистості учнів.

Традиційний підхід у навчанні передбачає пріоритет передачі учням максимального обсягу знань, умінь та навичок, що в результаті має призвести до розвитку особистості та формування основи для саморозвитку. Технології навчання теж передбачають передачу учням значного обсягу знань, умінь і навичок, але при цьому вони змістили освітні акценти: знання є не самоціллю, а засобом розвитку теоретичного мислення. Проблемне навчання – один з типів розвиваючого навчання, істотною відмінністю якого є зближення психології мислення людини з психологією навчання [2, с. 272]. Суть проблемного навчання полягає в пошуковій діяльності учнів, яка починається

з постановки питань, роз'яснення проблем і проблемних завдань, закладених у навчальних програмах і підручниках. Проблемне навчання нині має кілька різновидів, залежно від того, яку основну мету ставить учитель. Якщо метою уроку є засвоєння учнями знань, умінь і навичок, тоді педагог спрямовує процес вирішення запланованих проблемних ситуацій. У таких випадках учні засвоюють навчальний матеріал значно краще, ніж при застосуванні пояснювально-ілюстративних та репродуктивних методів, а навчальний процес активізується за рахунок більшого інтересу з боку учнів.

Отже, проблемне навчання сприяє ефективному удосконаленню методики викладання та структурує навчальний матеріал. Основною метою для застосування проблемного навчання може стати розвиток творчих здібностей учнів, тоді педагог використовує, здебільшого, проблемні ситуації, які не мають однозначної відповіді й стимулює ініціативу і творче мислення учнів. Використовуючи проблемне навчання на уроках української мови вчитель ставить за мету розвивати інтелект учнів і формувати активну пізнавальну діяльність, надаючи більшій самостійності під час вирішення проблемних ситуацій. Крім того, проблемне навчання формує пізнавальні інтереси учнів, творче мислення, інтерес до навчання та забезпечує органічне засвоєння компетентностей учнями.

Найвищим ступенем проблемності вважається така навчальна ситуація, в якій учень сам ставить проблему, знаходить рішення і перевіряє отриману правильну відповідь. У навчальній практиці таке вдається рідко. Передовий педагогічний досвід свідчить, що традиційні методи навчання призводять до формування насамперед зовнішніх мотивів навчальної діяльності, якщо ж переважно використовується проблемне навчання, то це досить ефективно впливає на учнів, адже вони самостійно шукають відповіді на запитання. Методику проблемного навчання спрямовано головним чином не на виклад готових знань та їх відтворення, а на самостійне оволодіння учнями знань у процесі активної пізнавальної діяльності. Іншими словами, це навчання через діяльність. Саме в активній діяльності, яку спрямовує вчитель, учні опановують необхідні знання, вміння, навички для подальшої діяльності, розвивають творчі здібності.

Проблемне навчання – це один із найперспективніших напрямків розвитку творчих здібностей особистості, настільки необхідних сучасному учневі. Проблемне навчання як творчий процес є вирішенням нестандартних науково-навчальних завдань такими ж нестандартними методами. У ході пошуку нестандартних шляхів розв'язання проблемних завдань активізуються розумові процеси, які є ядром пізнавального інтересу.

Навчальний процес відбувається більш активно у тих випадках, коли він пов'язаний з вирішенням проблемних завдань та ситуацій, а проблеми мають мотиваційну основу, включаючи живий інтерес до предмета вивчення.

Отже, проблемне навчання є одночасно і засобом для формування в учнів глибокої пізнавальної мотивації та засобом, який обумовлює їхню розумову діяльність.

Призначення проблемного навчання полягає у постановці та розв'язанні учнями теоретичних або практичних завдань, що раніше вони не вирішували. Завдання (проблеми), що пропонує вчитель, мають широкий діапазон складності – від досить простих навчально-предметних завдань до дослідження та вирішення оригінальних науково-прикладних запитань комплексного характеру. На думку І. Я. Лернера, проблемне навчання варто застосовувати залежно від того, наскільки це допускає навчальний матеріал [3, с. 6]. Під час навчання завжди актуальними будуть тренувальні завдання, які передбачають відтворювати знання, що сприяють запам'ятовуванню необхідного матеріалу. Звичайно, не можна заперечувати той факт, що оптимальною структурою навчального процесу буде поєднання традиційного викладу з включенням проблемних ситуацій та завдань.

Провідною ланкою проблемного навчання є проблемна ситуація. Проблемна ситуація є початковим моментом активізації пізнавальної діяльності, джерелом творчого мислення.

Проблемна ситуація – це інтелектуальне утруднення, що виникає в учнів у тому випадку, коли їм буває складно пояснити якесь явище, факт, процес чи неможливо досягти мети відомими способами. Саме проблемна ситуація допомагає викликати певну пізнавальну потребу в учнів, надати необхідної спрямованості їхнім думкам і цим створити умови для засвоєння нового матеріалу. Аналіз проблемної ситуації призводить до синтезу та узагальнення, до формулювання проблеми. Пошук засобів аналізу умов проблеми починається з актуалізації та систематизації колишніх знань та способів дій, які у минулій діяльності призводили до успіху в аналогічних ситуаціях. Актуалізація знань – це також аналіз та пошук засобів досягнення мети. Іншими словами, проблемна ситуація стимулює активну розумову діяльність учнів, спонукаючи їх до пошуку нових способів пояснення чи дії, і тим самим є потужним фактором формування пізнавальної активності. Проблема – це завжди перешкода. У процесі вирішення проблеми виникають питання репродуктивного характеру, які вимагають відтворення колишніх знань, тих саме знань, які потрібні для вирішення цього завдання. У багатьох випадках наявні знання недостатні для вирішення завдань. Подолання перешкод – рух, постійний супутник



розвитку. Саме проблемна ситуація допомагає викликати пізнавальну потребу учня, дати йому необхідну спрямованість думки і цим викликати особистий пізнавальний інтерес до вирішення тих чи тих пізнавальних завдань, створити внутрішні умови для розвитку творчих та комутативних здібностей, забезпечити можливість залучення учнів до самостійної пізнавальної діяльності тощо.

Умовами успішності проблемного навчання є: створення системи пізнавальних труднощів, які відповідають інтелектуальним здібностям учнів; забезпечення їх сукупністю знань щодо змісту проблемної ситуації; формування в учнів операційних умінь розв'язання проблемних завдань.

Остання умова особливо важлива і забезпечується тим, що вчитель сам вирішує одну з таких проблем, послідовно проводить аналіз ситуації, виявляє проблему, формулює завдання та вирішує його найоптимальнішими шляхами. При цьому учні мають змогу наочно простежити всі етапи інтелектуальної діяльності вчителя щодо вирішення завдання, розумові операції та способи мислення. Іноді ці ж дії виконуються вчитель виконує разом з учнями для з'ясування логіки, послідовності та етапів вирішення проблемних завдань. Ці прийоми є щаблями, які мають пройти учні, перш ніж вони навчаться самостійно вирішувати проблемні завдання. Проблемне навчання має велику перевагу перед традиційним навчанням, адже розвиває творчий потенціал того, хто навчається.

Все вищевикладене дає підстави твердити, що проблемне навчання стимулює процес активізації пізнавальної діяльності учнів, сприяє успішному засвоєнню знань, а отже, і засвоєнню спеціальних дисциплін.

Основними види проблемних завдань на уроках української мови вважаємо такі: дати відповіді на запитання, сформульовані щодо певної ситуації; вибрати із запропонованих варіантів правильний розв'язок; самостійно сформулювати правильний розв'язок на основі запропонованої ситуації; пошук або конструювання ситуацій з використанням літературних джерел чи фактів реальної практики.

Проблемні завдання пропонують для широкого використання під час вивчення української мови. Від продуманості проблемних завдань, які пропонує вчитель, значно залежить успіх вивчення української мови. Передовсім треба визначити структуру завдання. Переважна більшість лінгводидактів визначають таку структуру проблемних завдань: предмет діяльності – мета, що ставиться вчителем, – сприйняття її учнями – актуалізація попереднього досвіду, вмій і навичок – засоби для досягнення мети – способи діяльності – процес діяльності – результати діяльності.

Проблемні завдання з української мови виконують численні функції, а саме:

мотиваційну – сприяють розвиткові інтересу до предмета; пізнавальну – дають нову літературно-рознавчу інформацію; розвивальну – сприяють розвитку інтелектуальних та емоційних здібностей учнів; комунікативну – реалізують потребу в спілкуванні; формувальну – формують уміння й навички; естетичну – спонукають до сприйняття художнього слова; актуалізаційну – актуалізують опорні знання; організаційну – дитина самоорганізовується, працюючи самостійно; діагностично-контролюючу – виявляють рівень учнівських знань з української мови.

Завдання можна класифікувати за перевагою певної функції. Сьогодні лінгводидакти акцентують увагу на розвивальних завданнях. Вони ґрунтуються на переконанні психологів у тому, що навчання завжди має випереджати розвиток: учень докладає зусиль, намагається здобути нові знання, таким чином розвивається.

Наведемо приклади деяких пізнавальних завдань. 1. Порівняйте слова, наприклад, «парта» – «дошка» з предметами, що позначаються цими словами. Чи є відмінність між ними? Доведіть. 2. Визначте, однаково чи по-різному співвідносяться подані нижче дві групи слів з предметами навколишнього світу. Своє твердження обґрунтуйте. Озеро, місто, гора, планета, Світязь, Київ, Говерла, Венера. 3. В природі, що нас оточує, ми спостерігаємо різну кількість однорідних предметів. У мові також поняття кількості знаходить своє вираження. Які мовні засоби використовуються для цього? 4. Предмети навколишнього світу мають певні якості. Які мовні засоби використовуються для їх вираження. Чи тільки якості предметів виражаються засобами мови? Доведіть свою думку. 5. Ми живемо і діємо серед певних умов, які називаємо обставинами. У який спосіб вони відображаються в мові? 6. Час є одним з вимірів реальності буття. Як цей вимір віддзеркалюється у мові? Своє твердження обґрунтуйте. 7. Людина як особистість не є безсторонньою до світу, що оточує її. Вона виражає своє ставлення до нього, використовуючи для цього відповідні мовні засоби. Які це засоби? Своє твердження обґрунтуйте.

Отже, проблемне завдання можна визнати дидактичною одиницею, що сприяє забезпеченню ефективності процесу мовної і мовленнєвої підготовки учнів.

Оскільки навчання, яке спирається не стільки на мислення, скільки на пам'ять школярів, не може задовольнити сучасні вимоги життя, то зрозуміло, що найбільший ефект матимуть уроки, на яких учні роблять власні відкриття. Робота з підручником, словниками, спеціальною літературою дає змогу учневі зазирнути в глиб явища, розповісти про нього своїм однокласникам. П'ятикласникам, наприклад, уже під силу з'ясувати походження

того чи іншого фразеологізму; шестикласникам – провести самостійне спостереження-дослідження на тему: «Синтаксична роль дієслівних форм»; а семикласникам – встановити відсоток використання слів тих чи інших частин мови в різних стилях мовлення.

Для забезпечення повноцінного, змістовного, естетичного та ефективного спілкування пропонуємо використовувати різноманітні вправи (найчастіше проблемного ситуативного характеру), які дають можливість не тільки вивчати поурочно лінгвістичний матеріал, а й знайомитись із найпоширенішою лексикою, синтаксичними конструкціями, що вживаються за певних обставин, спонукають дітей до створення власних аналогічних спілкувально-етикетних ситуацій, доцільно використовуючи усну народну творчість, яка полегшує сприймання мовленнєвих норм.

Ситуативні проблемні завдання створюють сприятливий психологічний та емоційний настрій, атмосферу вільного спілкування та співробітництва вчителя й учнів. За допомогою таких завдань (стандартних та нестандартних мовленнєвих ситуацій) учитель спонукає учнів до роздумів, пошуку переконуючих рішень для нових мовленнєвих завдань, формування навичок мовленнєвого етикету, розвиває у них необхідність у самовираженні, саморозкритті та самореалізації через різні види творчості.

На уроках української мови учитель не повинен бути пасивним спостерігачем, а постійно спонукати учнів до висловлення власної думки, створювати ситуації успіху задля зростання учнівської самооцінки та прагнути, щоб учні відчували себе в ролі дослідників, яким під силу розв'язати поставлене

завдання, зробити «відкриття». «Круглі» столи, ігрові дебати, мозкові штурми, прес-конференції, уроки захисту звань та уроки-дослідження допоможуть створити ситуації невимушеного спілкування, умови для міжособистісного діалогу.

**Висновки.** Отже, завдання вчителя української мови – створити умови для саморозвитку, самовдосконалення, самоосвіти учня, який з об'єкта виховання та навчання стає рівноправним партнером, що отримує ґрунтовні знання, що виникають на базі максимальної розумової активності.

Ефективність елементів проблемного навчання в тому, що воно сприяє розвитку пізнавальної, комунікативної, практичної, творчої діяльності учнів, сприяє становленню особистості учня, готовності випускників школи використовувати засвоєні знання, уміння і навички у реальному житті для вирішення практичних завдань. Застосування елементів проблемного навчання сприятиме розвитку мислення учнів і досягнення кращого розуміння процесів, що відбуваються в мові.

Питання про застосування елементів проблемного навчання під час вивчення української мови в закладах загальної середньої освіти залишається відкритим і потребує подальших досліджень.

#### БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Вербицкий А. А. Контекстное образование: проблемы и перспективы. *Педагогика*. № 9. 2014. С. 3–14.
2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 373 с.
3. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. Москва : Педагогика, 1981. 186 с.
4. Матюшкин А. М. Мышление, обучение, творчество. Москва : МОДЭК, 2003. 720 с.